

Kirkens jurisdiksjon i kristenrettssaker før 1277¹

SVERRE BAGGE

Artikkelen tar opp til diskusjon det syn J. A. Seip lanserte i 1942 på sættargjerden i Tønsberg i 1277 som det store gjennombruddet for kirkens jurisdiksjon i kristenrettssaker, og søker å påvise at det snarere dreier seg om en jevn vekst, som kan føres tilbake til 1100-tallet. Når motsetningene mellom kirke og kongemakt ble så tilspisset i tiden omkring sættargjerden, skyldes det at kongen nå for alvor var trådt frem som rettsmyndighet, i en grad som direkte truet kirkens interesser. Det sterkere konkurranseforholdet gjorde det da nødvendig med en klarere grenseoppgang.

Kirkens jurisdiksjon hører til de klassiske problemer i norsk middelalderforskning. Man kan sammenligne forskernes holdning til problemet med en pendelsvingning: fra oppfatningen i det 19. årh., at kirken var uten egentlig domsmyndighet frem til sættargjerden i Tønsberg i 1277, til det nye syn i begynnelsen av det 20., at sættargjerden bare var en formell stadfestelse eller en videreføring av noe som hadde vært praktisert i lengre tid,² og så igjen, ved Jens Arup Seips avhandling fra 1942 tilbake – eller nesten tilbake – til utgangspunktet igjen. Går man nøyere inn på saken, ser man imidlertid fort at vi ikke bare har å gjøre med pendelsvingninger, men med viktige fremskritt i analysen av kildene og i historisk forståelse. Det epokegjørende verk er her Seips *Sættargjerden i Tønsberg og kirkens jurisdiksjon*, som med ett slag gjorde det meste av det som tidligere var skrevet om emnet foreldt. Seip er faktisk den første som tar problemet opp i full bredde, og fremfor alt er han – ut fra sitt metodiske hovedsyn³ – den første som betrakter fremveksten av kirkens jurisdiksjon i lys av det gammelnorske prosesssystem som helhet. Seip er – etter min oppfatning med en viss rett – blitt kritisert for å ha neglisjert den europeiske bakgrunnen,⁴ men dette rokker likevel ikke ved det prinsipielt fruktbare i hans angrepsmåte. Ved å betrakte kirkens jurisdiksjon som en del av den gammelnorske retts- og samfunnsorden, har han vunnet grunnleggende ny innsikt.

1. Prøveforelesning for den filosofiske doktorgrad, selvvalgt emne, 18. sept. 1980, noe utvidet og forandret.
2. Henvisninger til eldre litteratur hos Seip, *Sættargjerden i Tønsberg og kirkens jurisdiksjon*, Oslo 1942, s. 8 ff. og K. Helle, *Norge blir en stat*, Bergen 1974, s. 140.
3. Seip, *Sættargjerden* s. 6 f., jfr. også hans prinsipielle syn på forholdet mellom norsk og fremmed, *HT* 32, 1940–42, s. 78.
4. K. Helle, *HT* 40, 1960–61, s. 364 f.; E. Gunnes, *HT* 49, 1970, s. 122.

Tross de utvilsomme fremskritt Seips undersøkelse representerer, har han likevel ikke maktet å overbevise fullt ut. Schreiner uttalte sin skepsis på enkelte punkter i sitt opposisjonsinnlegg ved Seips doktordisputas i 1942.⁵ Senere har bl.a. Arne Odd Johnsen,⁶ Charles Joys,⁷ Knut Helle⁸ og Erik Gunnes⁹ kommet med innvendinger. Disse innvendingene har i hovedsak rettet seg mot bruken av det – for det meste latinske – diplomaterialet, som gir opplysninger om forholdet mellom kongelig og kirkelig jurisdiksjon fra ca. 1150 til 1277. Behandlingen av dette materialet er vel det svakeste i Seips fremstilling. Her har han begått enkelte påviselige feil, og det virker i det hele tatt som om han er kommet til dette materialet *etter* at han har utformet sin hovedtese på grunnlag av analysen av lovene. Resultatet av denne analysen er nemlig at den tradisjonelle prosess forble intakt til etter midten av 1200-tallet, og det gjør at Seip ikke kan akseptere dokumenter – hovedsakelig utstedt fra kirkelig hold – som mer eller mindre tydelig hentyder til eksistensen av egen kirkelig rettshåndhevelse. Selv om senere undersøkelser nok gjør det sannsynlig at Seip har gått for langt i sin skepsis her, blir det vanskelig å erstatte hans helhetssyn med et nytt uten en ny undersøkelse av lovmaterialet. Det er i første rekke dette jeg vil forsøke her. Jeg vil da presisere at jeg – i samsvar med tittelen – vil begrense meg til jurisdiksjonen i kristenrettsaker. Dette er også hovedsaken for Seip. Det andre hovedområdet, klerkemålene, dvs. jurisdiksjonen over kirkens eget personell, er mindre omstridt i forskningen og vil ikke bli behandlet her.

La meg da først resymere hovedelementene i Seips syn. For Seip er de faste punkter for det første det eldste sjikt av lovmaterialet, som tegner bildet av en tilstand uten kirkelig jurisdiksjon, der biskopen som enhver annen måtte søke sin rett på tinget, og for det andre sættargjerden i Tønsberg i 1277, der kirkens domsrett i kristenrettsaker uttrykkelig blir slått fast. I løpet av en periode på 100–150 år er altså tilstanden blitt totalt forandret. Når Seip skal forklare hvordan dette kunne skje, peker han på tre hovedfaktorer:¹⁰

1. Skillet mellom det indre og det ytre forum, botsdisiplinen og den egentlige rettshåndhevelse, var i praksis uklart og kunne gi anledning til sammenblanding. Således ble pengebøter, som opprinnelig bare ble

5. *HT* 33, 1943–46, s. 573–93.

6. *Nidaros erkebispestol*, Oslo 1955, s. 231.

7. *Op.cit.* s. 298 ff.

8. *HT* 40, 1960–61, s. 365.

9. *HT* 49, 1970, s. 121–58.

10. Jfr. for det følgende *Sættargjerden* s. 26–99.

idømt i det ytre forum, også tatt i bruk i stedet for botshandlinger pålagt i skriftemålet. Og enda viktigere: skrifte og bot kunne fritta for straff helt opp til utlegd, noe som innebar at kirkens menn i praksis ble siste instans i en rekke saker.

2. Det tradisjonelle domssystemet favoriserte privat oppgjør og søkte i det lengste å holde tinget utenfor. Det førte til at såttemålet ble den vanlige oppgjørsformen i saker der kongen eller kirken var saksøker. Den skyldige møtte for biskopens eller kongens ombudsmann og gikk med på å betale en bot som var lavere enn den loven fastsatte. En faktor som ytterligere måtte bidra til å fremme denne formen for oppgjør, var at bevisreglene i den tradisjonelle prosessen var av formell art. Nektingseden var det vanlige bevismiddelet, og man kunne derfor normalt vite på forhånd om man kunne fri seg fra anklagen eller ikke. Tinget var der ikke for å klargjøre tvilsomme saker, men som et sanksjonsorgan mot gjenstridige som nektet å bøye seg for den avgjørelsen som allerede var fastlagt. Som Seip sier, har dette systemet spiren i seg til sin egen undergang.¹¹ I og med at de fleste saker ble avgjort ved såttemål, kunne saksøkeren umerkelig gå over til å bli dommer, og såttemålet i praksis bli til dom.
3. Kirken bygget etterhvert ut et administrativt apparat som kunne overta rettshåndhevelsen i kristenrettssaker. Men denne utviklingen gikk sent; det avgjørende gjennombrudd kommer først med etableringen av prostedømmet omkring 1270.

Bare i det siste av disse tilfellene er det mulig til en viss grad å klarlegge utviklingen kronologisk. Og her er – som vi skal se – kronologien en noe annen enn den Seip tenker seg. Når det gjelder såttemålet og det uklare skillet mellom det indre og det ytre forum, må Seip basere seg på retrospektiv bruk av materiale fra ca. 1300 eller senere. Jeg kan likevel ikke se noen avgjørende innvendinger mot denne fremgangsmåten. Det er nemlig meget vanskelig å forestille seg at oppgjøret i kristenrettssaker har foregått på noen annen måte enn den Seip beskriver. De fleste private saker ble jo avgjort ved overenskomst, eller i alle fall uten at tinget ble brakt inn, og det er vanskelig å tenke seg at noen av partene kunne ha interesse av å gjøre tinget til det normale organ for avgjørelser i kristenrettssaker. Essensen i såttemålet er jo en nedsettelse av boten til gjengjeld for et raskere og enklere oppgjør. Sto kirken sterkt, kunne den selvsagt insistere på lovens fulle strenghet og kreve et mer formelt oppgjør, men det er lite sannsynlig at

11. *Sættargjorden* s. 141.

den sto sterkere overfor bøndene på 1100- og begynnelsen av 1200-tallet enn den gjorde omkring 1300. Det er derfor neppe noen grunn til å tvile på at såttemålet ble praktisert ved begynnelsen av vår periode, og dermed at utviklingen frem mot sættargjerden kan ha foregått slik Seip skisserer den.

Nå er det imidlertid et hovedpunkt for Seip at denne utviklingen *ikke* var fullbyrdet i 1277: Saksøker og dommer var ikke blitt til ett i folks bevissthet, «såttemålet var ikke modnet til dom». ¹² Beviset for dette er den voldsomme reaksjonen mot sættargjerden etter 1280, en reaksjon som blir uforståelig hvis sættargjerden bare var den formelle stadfestelse på en utvikling som allerede hadde funnet sted. Sættargjerden gikk lenger enn den langsiktige utvikling egentlig ga grunnlag for. Den var, for å tale med Seip, en avsnøring på historiens lange linjer. ¹³ Den var frembrakt av de to personlighetene som sto mot hverandre under forhandlingene i 1270-årene, den sterke, stedige, aggressive erkebiskop Jon, og den svake, samvittighetsomme kong Magnus. ¹⁴

Jeg vil altså akseptere hovedlinjen i Seips resonnement over hvordan kirkens jurisdiksjon er vokset frem. Spørsmålet blir om det går an å få et klarere inntrykk av kronologien i denne prosessen og hvor langt den var kommet på sættargjerdens tid, m.a.o. om sættargjerden representerer et sprang i utviklingen eller ikke. La oss da gå tilbake til utgangspunktet og betrakte Seips analyse av tilstanden i «den eldste tiden» (dvs. 1100-tallet), da Borgartingsloven og Gulatingsloven ble skrevet ned. ¹⁵

Seip er i denne sammenheng selvsagt klar over problemet med å bruke de gamle lovene som kilde til prosessen. De er stort sett ikke systematiske, man kan ikke vente å finne opplysninger om det som var vanlig fremgangsmåte; når lovene foreskriver noe bestemt, er det oftest for å avvise eller endre en alternativ løsning. Likevel gir lovene etter Seips oppfatning tilstrekkelige opplysninger til at vi kan danne oss et klart bilde av den opprinnelige tilstanden. Det var tinget, ikke biskopen eller hans ombudsmann, som dømte. Seip siterer to tekster til støtte for sin påstand, B I 17 (= II 26 = III 23), som krever at det skal stevnes ting når biskopen har et søksmål og saken ikke er vitterlig, og bare reise sak hvis minst 1/4 av tingmennene har hørt om lovbruddet, ¹⁶ og G 33, som fastsetter at bisko-

12. *Sættargjerden* s. 67.

13. *Sættargjerden* s. 176.

14. *Sættargjerden* s. 140, 176 f.

15. *Sættargjerden* s. 13 ff.

16. «Nu ef mol þau værða gor i heraðe, er biskopp lytr reett á. þa skal armaðr hans stefna þing i heraðe. skera boð upp firir þui þingi. lata fara i heraðe, huer bonde er skyldr at sækia heraz þing. Nv er þing sætt þa skall biskups armaðr upp standa oc mela sua. Ek hefe þætt hœyrt at maðr hafe misgort i heraðe um þæt mall er biskup lytr reet a. sægia til

pen eller hans årmann skal stevne ting for å kreve nektingsed av den som avviser deres anklage.¹⁷ Ingen av stedene sies det direkte hvem som dømmer, men Seip finner indirekte nokså klare bevis for at det må være bøndene. Slik disse lovstedene er formulert, er dette også den mest nærliggende slutningen; ingen av stedene kan i alle fall sies å forutsette at egne kirkelige domstoler avgjorde slike saker. På den annen side – når loven er så opptatt av å fastsette *én* løsning, må det da ikke være for å avvise en annen? Og kan ikke denne andre løsningen være egne kirkelige domstoler?

Etter Seips oppfatning er svaret på det siste spørsmålet nei. Den prosedyren som beskrives i disse lovstedene, avviker nemlig fra den vanlige, hvor bare vitterlige saker, der saksøkte nektet å bøye seg, skulle gå til tinget. Prosedyren for uvitterlige saker, som her, var at partene oppnevnte hver sin halvdel av en dóm, og at saksøkte så avla nektingseden for denne dómen. Ifølge Seip passet ikke denne prosedyren når biskopen var part i saken; en slik prosedyre forutsatte jevnbyrdighet mellom partene. Så mektig som biskopen var, var det nødvendig å sette grenser for hans mulighet til å kreve nektingsed av en vanlig bonde. Tilsvarende regel har antagelig også gjeldt for kongen. Resultatet av biskopens og kongens opptreden som saksøkere var altså en styrking av tinget som dømmende organ. I og for seg høres dette resonnementet rimelig ut, selv om vi strengt tatt ikke vet noe om i hvilken grad man på landskapslovenes tid var bekymret over en eventuell ubalanse mellom partene. I forbindelse med det første lovstedet, det fra Borgartingsloven, er det imidlertid et annet hensyn som må ha vært vel så fremtredende.

Kristenrettene og den rettergang som fulgte med dem innførte nemlig noe helt nytt i den tradisjonelle prosessen, offentlig påtale. Utenom kristenretten var alle søksmål mellom privatpersoner. Den som reiste sak, var selv krenket på en eller annen måte eller hadde krav å stille på egne vegne. Kongen sto nok på sett og vis i en særstilling, i og med at han hadde

saka slikt en er. Nu uil ek þæt uita ef þer hafer hœyrt þætt mall fyr. Ef fiorðongr heraz manna þæirra er þær ero a þingi kvædaz fyr hœyrt hafa þæt mall. þa hæitir þæt heraz flœytt at laghum. þa ma biskups armaðr þa sok sœkia til sliks rettar sem við liggir at lagum. stendr lyrtitar æidr firi iij. marka male oc þui minna. En þegar er mall er mæira stendr firir halfrettes æidr. Jarn firir allum vbota malom.» Jfr. *Settargjerden* s. 16 f.

17. «En ef biscop æða hans ærendreke kenner þat manne at hann have misgort einnhvern lut i kristindoms brote. þann er biscop eigi a at þiggia. En ef hann kveðr nei við þvi. þa scal biscops armaðr fara til hus hanom . . . oc stefna hanom til þings firi þat mal. oc mæla a hendr hanom a þingi. hann scal festa firi þat lyrtitar eið. En ef hann vil eigi log festa. æða þing sœkia. þa seckizt hann at aurum xii. við ærendreka konongs. En biscop várr oc hans armaðr. oc aller kennemenn scolu sinar saker sva sœkia sem nu hevi ec talt.» Jfr. *Settargjerden* s. 18.

rett til bøter også der han selv ikke direkte var krenket. Men hans rett til bøter var avhengig av at den krenkede selv reiste sak først: Når en mann ikke selv regner seg for krenket, har kongen ingen rett, heter det i Gulatingsloven.¹⁸ Med kristenrettene kom det derimot inn en lang rekke saker som var krenkelser av retten uten å være krenkelser av noen enkeltperson: brudd på faste- og helligdagsbestemmelser, manglende vedlikehold av kirker, seksuelle forbindelser utenom ekteskap, ekteskap i forbudte ledd osv. Formelt må biskopen eller hans årmann ha vært betraktet som fornærmet i disse sakene, og deres rolle som saksøkere i prinsippet ha vært den samme som enhver annen saksøkers. Men reelt har det i alle fall reist seg ett stort problem i denne sammenhengen, nemlig å oppdage at lovbrudd hadde funnet sted. På den ene side kunne en rekke kristenrettsbrudd foregå uten at biskopen eller hans representant fikk vite om det; på den annen side kunne biskopen eller hans representant, ut fra økonomiske vinningshensyn, finne på å reise sak uten virkelig grunn. Både fra biskopens og bøndenes synspunkt kunne det derfor være behov for å trekke bygdefolket inn i prosessen på den måten som beskrives i Borgartingsloven: Bøndene er forpliktet til å verne om kristendommen ved å møte på tinget og gjøre rede for om de har hørt om kristendomsbrudd i distriktet; biskopens mulighet for å reise sak uten grunn reduseres ved at 1/4 av bøndene må ha hørt om lovbruddet før han reiste sak.

Innflytelsen fra den europeiske «Sendgericht», hvor bondeforsamlingen opptrer som et slags oppklarende organ for den kirkelige ombudsmann, har vært påpekt av flere forskere,¹⁹ og er i det hele så åpenbar at selv Seip ikke helt vil benekte den. Men ordningen har, sier han,²⁰ gjennomgått så betydelige forandringer underveis at det ikke er grunn til å tro at deltakerne i denne forsamlingen oppfattet seg som noe annet enn deltakere i et vanlig ting. Her må det innvendes at denne forsamlingens funksjon var en helt annen enn den tinget – i juridisk sammenheng, i det minste – vanligvis hadde på 1100-tallet: I dette tilfellet opptrer tinget som et oppklarende organ under det forberedende stadium av prosessen, ikke som normalt som sanksjonsorgan. Denne funksjonen er det videre rimelig å tenke seg at det vil fortsette å ha, også etter et eventuelt gjennombrudd for kirkelige domstoler. Selv om B I 17 selvsagt ikke forutsetter eksistensen av slike domstoler, kan det være grunn til å påpeke at bestemmelsen

18. «Hvervetna er maðr gefsc eigi sialfr at grande. þa a konongr ecki a», G 216.

19. E. Hertzberg, *Grundtrækkene i den ældste norske Proces*, Kra. 1874 s. 210 ff.; O. Kolsrud, *Norsk teologisk Tidsskrift* 1913 s. 140; W. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts I*, Wien 1960, s. 412 ff.

20. *Settargjerden* s. 24.

ikke på noen måte utgjør noen hindring for fremveksten av dem. Dette kan forøvrig illustreres ved den rolle tinget senere kommer til å spille i Frostatingsloven og Jons kristenrett (ndf. s. 141 f.). Sammenligner vi med utenlandske institusjoner, kan det likevel være grunn til å fremheve at B I 17 øyensynlig er mer opptatt av å forsvare bøndenes interesser enn biskopens: vekten ligger på at biskopen ikke skal reise sak uten grunnlag i bygderykte, ikke på bøndenes plikt til å opplyse biskopen om lovbrudd. Men i motsetning til Seip må vi fremheve at det som her har opptatt sinnene, ikke er ved hvilken anledning og for hvilken forsamling bonden kan tvinges til ed, men hvor solid grunnlag den offentlige påtalemyndigheten må ha for å reise sak.

I G 33 ser det derimot ut til å dreie seg om andre hensyn. Bygderyktet forekommer i Gulatingsloven også, allerede i Olavsteksten, karakteristisk nok også i kristenrettssaker, men ikke i samme institusjonaliserte form som der.²¹ I den paragrafen vi her er opptatt av, forekommer det ikke: Det settes m.a.o. ingen faste grenser for biskopens rett til å reise sak. Dette lovstedet er opptatt av noe annet, nemlig – som Seip sier – når bonden kan tvinges til nektingsed. Her kommer altså tinget inn som dømmende instans også når saken ikke er vitterlig. Dette er en prosedyre som virker nokså ugunstig for bonden. I motsetning til i Borgartingsloven har han ingen beskyttelse mot saksanlegg uten grunn – uten forsåvidt som man kunne tenke seg at biskopen eller hans årmann ville betenke seg på å sammenkalle tinget – og biskopens eller årmannen kan ikke bare tvinge ham til nektingsed, men også til å dra til tinget for å avlegge den. Bestemmelsen virker i langt mindre grad enn B I 17 som noe bøndene har fått igjennom for å verne seg selv. Når man så i tillegg tar i betraktning at bestemmelsen sannsynligvis er sen – ifølge Seip og andre senere enn 1179,²² kan man begynne å undres på om det ikke er kongen, nærmere bestemt Sverre, som står bak den. Og da blir det også vel så rimelig å tenke seg at det alternativet loven vil avvise, ikke er dømen, men en kirkelig domstol.

Noe mer enn en mulighet blir ikke dette. Hittil er vi derfor ikke kommet lenger enn til å så en viss tvil om det totale fravær av kirkelig jurisdiksjon i det Seip kaller «den eldste tiden», dvs. før 1200: I Borgartingsloven finner vi bestemmelser som ikke på noen måte forutsetter egne kirkelige domstoler, men heller ikke utgjør noen hindring for at de kan vokse frem. I Gulatingsloven finner vi en direkte hindring, men formulert

21. Hertzberg, *Proces* s. 212 f.

på en slik måte at man kan tenke seg at det dreier seg om et bevisst motstøt mot fremveksten av kirkelige domstoler. Tendensen her til å styrke tinget som dømmende organ i kristenrettssaker kan derfor neppe sies å være noe gjennomgående trekk ved de eldste kristenrettene.

Seip behandler de øvrige lovene, dvs. i første rekke Frostatingslovens kristenrett, i sammenheng med de gradvise fremstøtene mot selvstendig kirkelig jurisdiksjon.²³ Frostatingsloven er ikke kronologisk yngre enn Gultatingslovens kristenrett, men den representerer likevel, som både Seip og andre er inne på, et senere utviklingstrinn. Erkebiskop Øystein må ha hatt en betydelig andel i utformingen av den, og den er både i form og innhold påvirket av kanonisk rett.²⁴ Her skulle vi altså ha mulighet til å se hva kirken oppnådde etter det store gjennombruddet for de reformkirkelige idéer i annen halvpart av 1100-tallet. Og selv Seip må innrømme at dette ikke var så helt lite.

For det første mangler direkte skranker av den typen vi finner i G 33: Tinget omtales nok en del steder, men der er ingen bestemmelser i loven som utelukker eksistensen av egne kirkelige domstoler. For det andre er der positivt flere bestemmelser som tar sikte på å styrke kirkens kontroll med rettshåndhevelsen og sikre at dens avgjørelser blir respektert. Den verdslige makt trer til med straffebestemmelser for folk som faller tilbake i en synd de har skriftet eller unnlater å utføre bot de er blitt pålagt (F III. 16), og den lyser automatisk bannsatte utlege, hvis de ikke bøyer seg innen 3 måneder (F III. 21). Den siste bemerkelsen var ekstremt gunstig for kirken – det er også Seip oppmerksom på. Den var «å gi prestene *carte blanche*».²⁵ Den verdslige makt har tydeligvis strittet sterkt imot innførelsen av en slik bestemmelse; først i annen halvpart av 1300-tallet ble den gjennomført over hele landet og da med ett års frist istedet for 3 måneder.²⁶ Utenlands hadde kirken tilsvarende problemer.²⁷

Kirken kan altså i Frostatingsloven disponere over den verdslige makts strengeste sanksjonsmidler til å tvinge gjenstridige til å gjøre bot. Om-

23. *Sættargjorden* s. 133 f.

24. Jfr. her særlig Gunnes, *HT* 53, 1974 s. 109–21.

25. *Sættargjorden* s. 36.

26. *Sættargjorden* s. 37.

27. I Tyskland ble en slik ordning først innført som del av Otto IV's og Fredrik II's store innrømmelser til kirken (E. Eichmann, *Acht und Bann im Reichsrecht des Mittelalters*, Paderborn 1909 s. 117 ff.). I Frankrike nektet den kirkevennlige Ludvig IX å gå med på den unntatt når det gjaldt kjetterne i Sør-Frankrike (G. J. Campell, *Speculum* 1960 s. 543 ff.), og den engelske kongen forbeholdt seg også retten til selvstendig vurdering av slike saker (W. R. Jones, *A Journal of Church and State*, 1969, s. 123). Jfr. også P. Hinschius, *System des katholischen Kirchenrechts* V s. 392 ff.

vendt har loven et par bestemmelser som unndrar dem som står under kirkens beskyttelse fra verdslige sanksjoner: Den som gjør bot før han lyses utleg, slipper både utlegden og boten til kongen (F III. 24). Et annet sted i loven trer erkebiskopen frem som øverste appellinstans for den som ikke får sin rett på annen måte, fullt i samsvar med tidens mer avanserte kanonistikk.²⁸

Tross slike ekstremt gunstige betingelser var likevel ifølge Seip kirkens jurisdiksjon ikke gjennomført i Frostatingsloven. Det krevdes nemlig fortsatt tingdom for å lyse noen utleg. Utlegden «var den tapp den gamle strafferettspleie dreiet seg om».²⁹ Og her hadde kirken ikke klart å frigjøre seg fra tinget. For Seip består altså det avgjørende kriterium for kirkens jurisdiksjon i den direkte kontroll med den strengeste verdslige straff. Ut fra dette kriterium er det imidlertid høyst tvilsomt om man overhodet kan tale om kirkelig jurisdiksjon i middelalderen. Det var jo nemlig ifølge kanonisk rett forbudt for geistlige dommere å idømme dødsstraff og lemlestelse – slikt overlot man til statens representanter, f.eks. i tilfeller av kjetteri.³⁰ Nå kan det riktignok være tvil om utlegden skal betraktes som en straff på linje med dødsstraffen i Europa; tross alt innebar den jo ikke direkte blodsutgytelse som følge av dommen. Likevel er det liten grunn til å tro at samtidens norske prelater har betraktet adgangen til å lyse utleg utenom tinget som det avgjørende kriterium for egen kirkelig jurisdiksjon. Seip har nemlig øyensynlig oversett – eller i alle fall ikke tatt konsekvensen av – at nøyaktig de samme regler som i Frostatingsloven også finnes i Jons kristenrett, hvor erkebiskopen «med suveren myndighet [har] gitt kirkens krav på jurisdiksjon lovs form».³¹ Tinget skulle tydeligvis ikke ta noen realitetsavgjørelse i saken – ellers hadde neppe Jon overtatt Frostatingslovens bestemmelser uforandret. På samme måten som i F III.21 (ovf. s. 140) må det ha vært meningen at utlegden skulle lyses som direkte følge av den geistlige dom. Men samtidig må det ha vært av stor betydning for kirken at bondesamfunnet på denne måten stilte seg bak dens sanksjoner. Kirken måtte ha svært god råd om den skulle gi avkall på et slikt maktmiddel.

28. F II 45, jfr. W. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts* II, Wien 1961, s. 348.

29. *Settargjerd* s. 134. Seip argumenterer her – så vidt jeg kan se med rette – for at uttrykket *gera utlegan* brukt om biskopens ombudsmann må bety å få tingdom for utlegd.

30. Hinschius, *Kirchenrecht* I s. 28, V s. 389 f.

31. *Settargjerd* s. 137. Jeg kan vise til J 47: «þa gere byscups vmbodz maðr han vtlæghan a þingi», J 49: «þa skall byscups armaðr stæmfna þeim manne þingh . . . En ef sa æiðr fælzst. þa fare han vtlægr», J 60: «þa stæmfni byscups armaðr honum þingh. oc gere han vtlæghan».

Denne iakttagelsen kan gis en mer generell rekkevidde. Det er nok riktig, som Seip påpeker, at Jon endrer sitt forelegg, oftest Frostatingsloven, for å understreke biskopens eller hans ombudsmanns domsmyndighet. Men dette gjelder langt fra overalt. Enkelte bestemmelser, hvor tinget spiller en sentral rolle, er overtatt uforandret, som F II. 22, hvor presten pålegges å stevne til tings den som er mistenkt for å ha unnlatt å bære videre korset med bud om faste- eller helligdager og la ham avlegge nektingsed der. Denne bestemmelsen er ordrett gjentatt i J 20.³² Og i J 47, som bygger på F III. 1, er riktignok biskopens stilling som dommer understreket, men tinget spiller fortsatt en viktig rolle under sakens forberedende stadier.³³ Jons kraftige utfall mot dem som ikke har rett til å dømme i kristenrettsaker,³⁴ er tydeligvis rettet mot kongens menn, ikke mot bondesamfunnets organer. Dem hadde kirken behov for, både som middel til å oppklare saker og som sanksjonsmiddel mot gjenstridige syndere. Dette fremhever forøvrig Seip selv i en annen sammenheng, nemlig når han skildrer gjennombruddet for kirkens jurisdiksjon på 1400-tallet. Heller ikke da gjør kirken seg uavhengig av bondesamfunnet, men kontrollerer og bruker dets organer.³⁵

Frostatingsloven gir altså inntrykk av at kirken i dette lagdømmet har hatt gode muligheter for å få innfridd sine krav, og at den til og med direkte har fått gjennomført bestemmelser som styrket dens innflytelse over rettshåndhevelsen. Hvorfor har den så ikke sørget for at dens jurisdiksjonsrett ble lovfestet i helt entydige ordelag, i stil med sættargjerden og Jons kristenrett? For å belyse dette spørsmålet, må vi trekke inn en kilde som Seip ikke har berørt i særlig grad, men som Gunnes har brukt mot ham, nemlig Magnus Erlingssons privilegiebrev.³⁶ Her står ingenting generelt om kirkens jurisdiksjon. Derimot lover kongen å landsforvise dem som av erkebiskopen og kapitlet i Nidaros er funnet skyldige i overgrep mot pilegrimer.³⁷ Vi har altså å gjøre med et spesialtilfelle av

32. «En ef han []: presten] sker kros . . . og kæmr han ægi i natstað rettan. þa skall han eftir fara . . . oc seghi ollum till. at þærir kome til þings. oc skyri sik með æiði sinum . . . » (J 20 = F II. 22).

33. «Nv ef bygðar flæyt er. at maðr heuir frendkono sina eða sifkono . . . þa gefe byscups vmboðz maðr honom sok a þui. oc stæmfni honum þingh till ræflnar . . . randzsake mæinbughi oc teli frenzeme . . . oc stemfni þæim baðom hiunum þæðan till byscups. eða til . . . hans vmboðz mannz» (J 47).

34. J 51, jfr. *Sættargjerden* s. 137 m. ytterligere henvisninger.

35. *Sættargjerden* s. 213 ff.

36. *HT* 49, 1970, s. 136, 144 f.

37. «Quod si quis eis []: pilegrimene] iniurias . . . maligne moliatut aut rapinam arbitretur, in tali opere ante archiepiscopum vel canonicos sancti Olai convictum in perpetuum exulamus», *Lat. dok.* 9 s. 60.

regelen F III.21, hvor den geistlige dommers avgjørelse støttes av sanksjoner fra den verdslige makt.

Magnus Erlingssons privilegiebrev går meget langt i innrømmelser til kirken. Selv om det ikke kan betraktes som noen ren kapitulasjon, og selv om kongen nok får en del igjen for sine innrømmelser, er det ingen tvil om at han betaler en høy pris for kirkens støtte. Dermed reiser det samme spørsmålet seg som for Frostatingslovens vedkommende: Hvorfor har ikke erkebiskopen også fått inn en passus om selvstendig kirkelig jurisdiksjon? Svaret må være at på dette punkt var det meget lite å oppnå fra kongen. Kongen hadde jo ingen domsmyndighet å gi fra seg; han kunne hverken hindre eller påby opprettelsen av egne kirkelige domstoler. Det var biskopene og ikke kongen som reiste søksmål i kristenrettsaker. Riktignok hadde kongen rett til bot i disse sakene, men lovene omtaler konsekvent bare biskopen som saksøker.³⁸ Rimeligvis har derfor kongens rett til bot i dette som i andre tilfeller vært avhengig av at den fornærmede, det vil her si biskopen, reiste sak først (jfr. ovf. n. 18). Det kongen derfor kunne gi fra seg, var rett til bøter – og på dette området ser det da ut til at erkebiskopen oppnådde en del innenfor sitt eget bispedømme – derimot ikke doms- eller påtalerett. Sett fra kirkens synspunkt var problemet ikke å få kongen til å la være å blande seg inn i kristenrettsaker, men å få ham til å engasjere seg så mye i dem at kirken kunne regne med at dens avgjørelser ble respektert. Nettopp på denne tiden begynte kongen å tre frem som rettshåndhever og verner av landefreden, og det var en utvikling kirken støttet.³⁹ I tillegg ønsket den at han skulle ta de fysiske maktmidler han disponerte over i bruk for å verne dens interesser. Det er dette kirken er interessert i å sikre seg i privilegiums form; selve jurisdiksjonen blir bare nevnt i forbifarten. Men nettopp denne omtalen i forbifarten er viktig. Her nevnes erkebiskopen og kannikene helt selvfølgelig som dommere uten at man på noen måte gir inntrykk av at dette er noe nytt som nå får kongelig godkjennelse. Dermed blir det lite rimelig å tro at kirkens menn dømte bare i disse sakene.

Vi kan så vende tilbake til Frostatingsloven. Kirkens politikk under Øystein har tydeligvis først og fremst gått ut på å sikre seg verdslig støtte til sin rettshåndhevelse der den trengte det, ikke å frigjøre seg fra verdslig jurisdiksjon. Kongen betød ingen fare i denne forbindelse og tingene enda mindre: Tvert imot: både før og etter 1277 brukes de av kirken til dens

38. Regelen synes å være helt klar, både i mindre saker, der boten som helhet gikk til biskopen (f.eks. G 9, 19, 20, B I 5, 11, E I 12) og i større saker helt opp til utlegd, der også kongen hadde rett til bot (f.eks. G 20, 22, 24, 30, E I 3).

39. Jfr. Helle, *Norge blir en stat* s. 62 f., m. henv. og ndf. s. 00.

formål. Når man så har en omtale av at kirkens menn faktisk dømte i visse saker, virker det mer rimelig å forklare lovens taushet med at kirken ikke har funnet grunn til å lovfeste bestemmelser av denne typen enn med at egen kirkelig jurisdiksjon ikke eksisterte.

Hvilke organer hadde så kirken å ta i bruk i denne sammenheng? På sentralplanet har vi møtt erkebiskopen og domkapitlet som dommere i 1160-årene. Når det gjelder lokalplanet, har Gunnes allerede påvist at Seip har datert utbyggingen for sent: prostiorganisasjonen på Østlandet må ha eksistert senest omkring 1220.⁴⁰ Og for Nidaros bispedømmes vedkommende har vi en kilde som antyder at noe lignende må ha fantes der allerede i 1190-årene, nemlig et brev fra pave Celestin III til Nidaros domkapitel, som forbyr lekfolk jurisdiksjon i «åndelige saker».⁴¹ Dette kan enten hentyde til strid mellom kongedømmet og kirken – vi befinner oss jo midt i kirkestriden under Sverre – eller til en strid kapitlet har hatt med ombudsmenn som har vært legfolk.⁴² Etter min oppfatning er den siste tolkningen den rimeligste: Kapitlet har klaget over at legfolk i kirkens tjeneste tiltar seg større myndighet enn de har rett til, og får til svar en bebreidelse over at det har latt det gå så langt: Når Nikolas Brekespeare hadde opprettet 3 erkediakonater og ett dekanat, hvordan kan så legfolk få en slik innflytelse?⁴³ Selv om paven nok kunne forundre seg over mangt og mye i kristenheten var han neppe så naiv at han trodde at opprettelsen av noen prelaturer uten videre betød slutten på verdslig jurisdiksjon i kirkens saker og i den anledning bebreidet kirkens egne representanter. Kapitlet må på en eller annen måte ha administrert en slags jurisdiksjon i kristenrettssaker, og situasjonen har så glidd ut av dets kontroll under erkebiskopens fravær fra 1190 av. Bakgrunnen for brevet er derfor trolig ikke strid om jurisdiksjonsrettigheter mellom kirke og kongemakt, men en indre kirkelig strid, som forutsetter en viss kirkelig jurisdiksjon i kristenrettssaker og organer til å ta seg av den.

40. *HT* 49, 1970 s. 132 f.; jfr. også Schreiner, *HT* 35, 1949–51, s. 167 f.

41. «... per laicos iurisdictiones conquerimini exerceri. et eis in spiritualibus indebitam potestatem concedj. . . . auctoritate presentium districtius inhibemus. ne aliquis laicus in diocesi uestra iurisdictionem exerceat. uel causas audiat aut diffiniat. que iudicio exigunt ecclesiastico terminarij.», *Lat. dok.* nr. 32. At paven her må sikte til kristenrettssaker og ikke bare klerkemål, som Seip antar (*Sættargjerd* s. 123 f.); virker overveiende sannsynlig, jfr. Gunnes, *HT* 49, 1970 s. 145 ff.

42. Jfr. Gunnes, *loc.cit.*, som har lagt frem disse to tolkningsmulighetene og som også nærmest heller til den siste.

43. «mirari non sufficimus. quod post canonicas institutiones. . . . Adrianj pape. . . . quibus tres archidiaconatus in ecclesia uestra distinxit. et decanum duxit ordinandum. per laicos. . . . (jfr. ovf. n. 41), *Lat. dok.* nr. 32.

Kirkestriden i 1190-årene blir for Seip et argument for at kirken ikke hadde, ja, ikke en gang krevde jurisdiksjon i kristenrettssaker: Vi hører utelukkende om strid med klerkemål, og når kirken ikke hadde vunnet frem her, kunne den neppe ha vunnet frem i kristenrettssakene heller.⁴⁴ Nå er det ikke så helt sikkert at det ikke har vært konflikt om kristenrettsaker allerede under Sverre. Som vi har sett (s. 139), kan G 33 være et indisium i denne retning, likeledes et avsnitt i En tale mot biskopene.⁴⁵ Det er likevel klart nok at det mest brennbare konfliktemnet var jurisdiksjonen i klerkemål. Ser man saken fra Sverres synspunkt, er dette ganske naturlig. Det er meget mulig at Sverre har ønsket å styrke kongemaktens rolle i rettsåndhevelsen generelt og svekke kirkens tilsvarende, men dette har i så fall vært et langsiktig mål som han neppe har hatt store sjanser til å sette ut i livet i de urolige 1190-årene. Derimot må geistlighetens *privilegium fori* ha vært et helt akutt problem for ham. Mange av hans motstandere var geistlige, ja, to av hans rivaler i kampen om kongedømmet var tidligere munk. ⁴⁶ Sverre må utvilsomt ha grepet inn mot slike – virkelige og antatte – motstandere; slik situasjonen var, kunne han umulig respektere *privilegium fori*. At vi ikke hører noe særlig om strid angående kristenrettssaker, kan derfor ikke være noe argument mot at kirken har hatt domsrett i dem.

Så langt kan vi da gi følgende oppsummering: Kirken må fra midten av 1100-tallet ha hatt god anledning til å bygge ut sin jurisdiksjon i kristenrettssaker, i alle fall i deler av landet. Hverken det tradisjonelle prosesssystemet eller kongens rettshåndhevelse kan ha hindret den i særlig grad. Tvert imot har den verdslige makt ytet støtte på viktige punkter. Endelig må kirken også etterhvert ha skaffet seg et organisatorisk apparat av tilstrekkelig omfang til å kunne gripe effektivt inn på dette området. Hvordan jurisdiksjonen rent konkret var organisert, mangler vi kilder til å avgjøre, men det virker rimelig å tro i det minste at såtømålet i praksis fungerte som dom, og det kan heller ikke utelukkes at kirken hadde bygget opp egne domstoler i mer formell forstand.

Dermed blir det heller ikke noe problem å akseptere kardinal Vilhelm av Sabinas utsagn i 1247 om at kirken hadde full jurisdiksjonsfrihet i åndelige saker (*causae spirituales*).⁴⁷ For Seip – som for en rekke andre

44. *Sættargjerden* s. 119 ff.

45. Gunnes, *HT* 49, 1970, s. 127 f.

46. *Sverris saga*, ed. G. Indrebø, Kra. 1920, s. 108, 121.

47. «Consideratis autem omnibus. inuenimus ecclesiam regni Norwegie in plena quieta et pacifica libertate iurisdictionis omnium causarum spiritualium. inter quoscunque questio verteretur et omnium clericorum . . .», NGL I s. 450.

forskere – har derimot denne erklæringen åpenbart vært et betydelig problem.⁴⁸ Riktignok finner han at erklæringen som helhet modifierer dette utsagnet: Termen *causae spirituales* er tvetydig og bevisst valgt for å tilsøre motsetningene. Og når kardinalen i det følgende innskjerper reglene for grenseoppgangen mellom kirkelig og verdslig jurisdiksjon, må det nettopp være fordi tilstanden ikke var problemfri. Ikke desto mindre innrømmer Seip at erklæringen ikke lar seg *tolke* på annen måte enn at den forutsetter en viss selvstendig kirkelig jurisdiksjon. Spørsmålet blir da om det bilde den gir, også er troverdig. Og her setter så Seip inn sitt neste motstøt: En gammelnorsk oversettelse, som Seip uten nærmere begrunnelse regner med er samtidig, gir en helt fordreiet gjengivelse av det sentrale punkt i kardinalens formaningsstale.⁴⁹ Det blir derfor denne oversettelsen som opplyser om hvordan man i Norge oppfattet dette forholdet, og den blir da beviset for at kirken nettopp *ikke* hadde jurisdiksjon i kristenrettssaker på dette tidspunkt. Allerede Schreiner hadde innvendinger mot Seip her og søkte å påvise at erklæringen måtte være senere enn 1247 og helst fra 1270-årene.⁵⁰ Hans argumentasjon for det siste er neppe bindende, men han har rett i hovedsaken, at der ikke er noen som helst grunn til å regne med at den er blitt til akkurat i 1247. I tillegg har Gunnes gitt gode grunner for at vi ikke har å gjøre med noen forfalskning i det hele tatt, men rett og slett en klosset oversettelse.⁵¹ Det er da heller ikke helt lett å skjønne hvilken interesse man i miljøet omkring kongen skulle ha av å forfalske denne erklæringen, i alle fall på dette tidspunkt. Under kirkestriden i 1280-årene kunne det nok tenkes at man kunne stive opp sin propaganda med å sende slike erklæringer ut til folket. Men så lenge man sto i en forhandlingsposisjon med kirken, var en slik oversettelse selvsagt totalt verdiløs. Seips resonnement forutsetter dessuten at Håkon Håkonssons posisjon i forhold til kardinalen var så svak at han ikke i vesentlig grad kunne influere på den opprinnelige erklæringens innhold. Dette var imidlertid neppe tilfelle.

Dette siste resonnementet forutsetter da at vi i kardinalens erklæring virkelig har å gjøre med et forhandlingsresultat, noe innholdet avgjort tyder på. *Formen*, en ensidig erklæring fra kardinalens side, kan tilsynelatende peke i motsatt retning. Men på dette punkt faller erklæringen inn i et fast mønster: Formelt må man ha betraktet møtet i 1247 som et kirkelig konsil, der legaten har presidert og i samsvar med vanlig praksis stått som

48. *Sættargjerden* s. 125 ff. m. henv. til tidligere forskere.

49. *Sættargjerden* s. 131 f.

50. *HT* 33, 1943–46, s. 582 ff.

51. *HT* 49, 1970, s. 149.

utsteder av møtets beslutninger.⁵² Legaten kommer med fullmakt fra paven, og forordner og fastsetter med samme suverene myndighet som ham.

I realiteten må derimot brevet være et forhandlingsresultat. Kardinalen nevner at han har holdt en rekke forhandlingsmøter med kongen, erkebiskopen, biskopene og andre av de fremste menn, hvor det til og med ble «disputert».⁵³ Situasjonen i 1247 gjør det også sannsynlig at kardinalen ville vise seg imøtekommende, og dermed at kong Håkon må ha hatt betydelig innflytelse over utformingen av erklæringen: Kongen var en potensiell alliert i en meget kritisk situasjon for paven under kampen mot Fredrik II, og kardinalens opptreden forøvrig under Norges-oppholdet bar da også preg av det.⁵⁴ Det virker derfor meget lite sannsynlig at kardinalen skulle ha utstedt en erklæring som kongen ikke aksepterte, og dermed gitt de norske biskopene et våpen i hendene som de senere kunne bruke mot ham. Derimot kan han nok ha sett igjennom fingrene med at ordningen i Norge ikke i alt og ett stemte med kirkens idealer – det gjorde den forøvrig neppe noe sted i verden. Det er i denne sammenheng karakteristisk at han ikke presiserer nærmere begrepet *causae spirituales*. Det fantes nemlig ingen helt klar regel om hvilke saker det tilkom kirken å dømme i og hvilke ikke, og praksis varierte betydelig fra land til land.⁵⁵ Når erkebiskop Jon senere skal definere grensene mellom kongens og kirkens jurisdiksjon, velger han da også mer presise begreper.⁵⁶ Derimot er det ikke riktig at kardinalens påstand er formulert slik at det ikke er mulig å benekte den.⁵⁷ Den norske kongen kunne i alle fall godt finne på å

52. Jfr. her G. A. Donner, *Kardinal Wilhelm von Sabina*, Societas scientiarum fennica. Commentationes humanarum litterarum II.5, s. 334 ff. m. henv. til Hinschius III s. 499 f. og 576 f. Jfr. også Helle, *Konge og gode menn i norsk riksstyring*, Bergen 1972, s. 147. Parallele eksempler på pavelige legaters opptreden finnes hos Donner s. 367 ff., jfr. *Diplomatarium Suecanum* (= *DS*) I nr. 359, og i kildene fra de legasjoner som er regnet opp hos V. Skånland, *KLNM* X sp. 400 f.; bl.a. *Bullarium Danicum* I 1. nr. 287, I.2 nr. 408, *Diplomatarium Danicum* l. rk. VI nr. 52, 53, 110, 2. rk. II nr. 1, 20, 27, 39, 47, 87.
53. «conuocatis archiepiscopo. et suffraganeis eius . . . et aliis prelati et clericis. nec non baronibus regni. multas habuimus predicaciones publicas et colloquia multa cum rege et omnibus supradictis. et de multis capitulis tractatum fuit inter nos et eciam disputatum.»; *NGL* I s. 450.
54. Håkonar saga fremhever sterkt kardinalens avvisning av de norske biskopenes krav på utvidede privilegier (*Det arnamagnæanske Haandskrift* 81a Fol., edd. A. Kjær og L. Holm-Olsen s. 591 f., 601 f.), og selv om denne skildringen nok kan tenkes å være noe tendensløs, må den i hovedsak regnes som troverdig, jfr. bl.a. Helle, *Norge blir en stat* s. 113 f. og *Konge og gode menn* s. 145 f.
55. Hinschius, *Kirchenrecht* V s. 311 ff.
56. «Causae ad ecclesiam spectantes» med oppregning av en rekke enkeltsaker, *NGL* II s. 458 f., 463 f.
57. Således Seip, *Settargjerden* s. 129.

hevde at han hadde domsrett i *causae spirituales*.⁵⁸ Og ut fra norske forhold kan det heller ikke ha vært særlig vanskelig å gi begrepet et noenlunde entydig innhold, i og med at kristenrettene nokså klart skilte ut en gruppe saker hvor det tilkom biskopen og hans ombudsmann å gripe inn. Jeg har også vanskelig for å skjønne at uttrykket *libertas iurisdictionis* skal være mer vagt og forsiktig enn bare *iurisdictionis*;⁵⁹ her er nok forskjellen snarere av stilistisk art.

Et sterkere argument for at vi har å gjøre med et kompromiss er det derimot når kardinalen i annen del av sin erklæring finner det nødvendig å gi retningslinjer for hvordan forholdene skal være i fremtiden. Disse retningslinjene må vi derfor se nærmere på.

I første punkt heter det at klager mot erkebiskopen skal gå til paven, klager mot en biskop til erkebiskop og klager mot en prest til hans biskop.⁶⁰ Kontakt med paven og rett til å appellere til ham var en viktig sak for kirken og en sak det tidligere hadde stått strid om i flere land. På denne tiden var imidlertid appellretten vel etablert de fleste steder,⁶¹ så kardinalen har neppe tatt den med bare fordi det hørte til at pavelige legater innskjerpet den.⁶² Kardinalens formulering er dessuten ganske påfallende: den svarer nøyaktig til et Gratian-sitat som tidligere har vært brukt i to norske kilder, nemlig *En tale mot biskopene* og *Canones Nidrosiensis I*. De to tekstene er forskjellige på ett avgjørende punkt. *En tale* følger Gratian, som siterer en bestemmelse fra det 7. årh. og har kongen som øverste appellinstans, mens *Canones* har rettet dette til paven i samsvar med nyere kirkelig oppfatning.⁶³ *En tale* finner derimot ett av hovedargumentene for kongens overordning nettopp i denne teksten.⁶⁴ Kongespeilet gir også inntrykk av at denne argumentasjonen fortsatt til en

58. Både i *En tale mot biskopene* og *Kongespeilet* er det et hovedpoeng at kongens myndighet ikke bare er av verdslig, men også av åndelig art, jfr. Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet*, Bergen 1979 s. 292 ff., 340 ff.

59. Således Seip, op.cit. s. 130 m. henv. til Munch, *Det norske folks Historie* IV. 1 s. 37. Jfr. sit. ovf. n. 47.

60. «... si quis haberet aliquid agere contra archiepiscopum. recursum habeat ad dominum papam vel eius legatum. si autem contra episcopum. archiepiscopo conqueratur. si vero contra clericum. adeat dyocesanum ipsius», *NGL* I s. 450.

61. Gunnes, *Kongens ære* s. 49.

62. Jfr. kardinalens erklæring om forholdene i Sverige. *DS* I nr. 359, som ikke inneholder noe om dette.

63. «Si autem archiepiscopus hec non correxerit vel similia gesserit, per regem domno pape denuntiet», *Lat. dok.* nr. 7 s. 42. Forskjellen mellom *En tale/Canones* og kardinalens erklæring ligger ellers i at rekkefølgen av tilfellene er snudd om i den siste, og at kardinalen omtaler klager mot geistlige generelt, mens *En tale* og *Canones*, i likhet med Gratian, er opptatt av spørsmålet om underslag av kirkelig eiendom.

64. «Nu ber her vitni vm at konongr er skipadr ifuir allar adrar tignir þui at konongr skall her stiorna till retlætis biscupi ædr Erchibiscupi. . . ok er þo þetta vm stiorn ok gætslo

viss grad var aktuell på Håkon Håkonssons tid.⁶⁵ I tillegg kan det nevnes at paven noe før, i 1234, klager over at geistlige blir trukket for verdslige domstoler i forbindelse med striden mellom Håkon Håkonsson og biskopen av Hamar om Helgøya i Mjøsa.⁶⁶ Dermed blir det gode grunner til å regne med at kardinalen her tar standpunkt i en diskusjon som virkelig har funnet sted, og avviser argumentasjonen for kongens overhøyhet og øverste domsmyndighet over geistligheten. På dette punkt har altså kongen gitt etter. Han har formelt godkjent *privilegium fori*, han har gitt avkall på en påstått rett – som vel var nokså teoretisk – til å dømme over erkebiskopen –, og han har tatt et viktig skritt bort fra *En tales* overordningsteori. Men han har fått mer igjen for det enn bare kroningen. I de følgende punkter i erklæringen er det nemlig påfallende hvor sterkt kongens domsrett blir betont.

Riktignok fortsetter kardinalen med en ny presisering av kirkens domsmyndighet ved å fremheve at i åndelige saker skal søksmål også mot legfolk reises for biskopen. Når det derimot gjelder søksmål mot legfolk i *verdslige* saker, fortsetter han, skal man henvende seg til kongen eller hans dommere. Ut fra norske forhold på midten av 1200-tallet var dette ingen selvsagt ting. Bestemmelsen må derfor oppfattes som direkte støtte til kongens forsøk på å bygge ut et rettsapparat under sin ledelse og sikre seg at konflikter mellom undersåttene ble avgjort gjennom dette (jfr. ndf. s. 152). Disse forsøkene får enda kraftigere støtte i neste punkt, hvor bannlysningen blir brukt mot dem som ikke vil gå veien om det kongelige rettsapparat, og mot opprørere mot kongen. Samme straff blir også satt for dem som forfører nonner. Nonners utukt var neppe noe omstridt spørsmål mellom kongedømme og kirke, grunnen til at det er nevnt her, kan være noen graverende tilfeller kardinalen har fått kjennskap til. Men ellers er det verd å merke seg at banntruslene i dette brevet ikke brukes mot dem som krenker *kirken* eller dens rettigheter, men utelukkende mot dem som krenker *kongen*. Det kan nesten se ut som tilfellet med nonners utukt er nevnt for i alle fall å ha ett tilfelle av brudd på kirkeretten med, og at kardinalen så har valgt ut et som ikke betød noen utfordring til kongen.

heilagrar kirkiu en eigi ym þau loghbrot annur er till kunnu at falla er till veralldar luta horfua ok er þat nu markande at hvorsu mykit valld er konongr man hafua af þeim lutum ær til veralldar luta horfwa þar sæm a at sitia j hinu hæsta domsæte ym þa luti Er horfwa till heilagrar kirkiu», *En tale*, ed. A. Holtsmark s. 12.7–13. Jfr. Gunnes, *Kongens ære* s. 48 og Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet* s. 287, 342.

65. Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet* s. 282 ff.

66. «Quidam . . . laici clericos ad vetitum vocantes examen. eos coram se agere, et de rebus cogunt ecclesiasticis respondere», *DN* I nr. 13.

At kirke og konge hadde felles interesser i å arbeide for landfreden og straffe brudd på den, har ofte vært påpekt, og det er heller ikke nytt i 1247 at de samarbeidet i praksis.⁶⁷ I kardinalens erklæring har likevel dette samarbeidet en særlig betydning. Erklæringen har tydeligvis sin bakgrunn i et motsetningsforhold mellom kongen og kirken om jurisdiksjonen, og den innebærer at kongen må gi avkall på kravet om overhøyhet over kirken. I denne sammenheng er det av største betydning for kardinalen å slå fast at dette ikke skal innebære noen svekkelse av kongens jurisdiksjon. Tvert imot, kirkens sterkeste sanksjonsmidler stilles direkte til kongens disposisjon, og kirken hjelper aktivt til med å bygge opp kongens jurisdiksjonsapparat. Det er all grunn til å berømme kardinalens diplomati i denne sammenheng – det har da også vært gjort. Men den diplomatiske innsatsen består i dette tilfelle ikke bare i å glatte over og finne vage formuleringer som begge parter kunne godta, men å finne frem til en løsning som egentlig var til fordel for begge parter. Kardinalens erklæring viser at klerkemålene – som på Sverres tid – har vært den mest omstridte siden av jurisdiksjonsproblemet i forholdet mellom kongen og kirken. Men de krav kongen har stilt på dette området kan ikke bety at ikke kirken normalt har avgjort slike saker for sine egne domstoler. Det synes nemlig å være nokså utbredt enighet i forskningen om at kirken på dette tidspunkt hadde selvstendig jurisdiksjon i klerkemål.⁶⁸ At erklæringen går så raskt over kristenrettssakene, kan tyde på at forholdene her har vært mindre problematiske, selv om vi ikke kan utelukke at der har vært visse motsetninger også på dette området. Resultatet av forhandlingene ser imidlertid ut til å ha vært at kongen må ha hatt såvidt mye å vinne på et samarbeid med kirken at han i første omgang har ført en tilbakeholdende politikk.

Undersøkelsen av kardinalens formaninger har altså kastet et visst lys over de forbehold man må ta når det gjelder hans generelle utsagn om kirkens jurisdiksjonsfrihet. Men hverken krav fra verdslig hold om kongelig overhøyhet over kirken eller eventuelle motsetninger angående jurisdiksjon i kristenrettssaker kan rokke ved erklæringens troverdighet. Det er i det hele tatt – som Seip indirekte innrømmer – ikke lett å avvise denne erklæringen. Faktisk er det vanskelig å tenke seg noen annen grunn til at kardinalen uttalte seg som han gjorde enn at uttalelsen i hovedsak var i samsvar med de faktiske forhold. Han kan ikke ha vært uvitende, for han

67. Seip, *Sættargjerdene*, s. 31 ff. Jfr. G 2 (Magnus Erlingssons tronfølgelov) som truer dem som bryter loven både med bann og utlegd, og Sverres landfredsforordning fra 1189/90 (NGL I s. 409).

68. Seip, *Sættargjerdene* s. 124 f., jfr. også mer utførlig gjennomgåelse av klerkemålene hos Gunnes, *HT* 49, 1970 s. 139 ff.

har selvsagt konferert med de norske biskopene, og han kan ikke bevisst ha fortegnet situasjonen, for det ville ikke kongen og sannsynligvis heller ikke biskopene ha godtatt. Og hvis situasjonen hadde vært fullstendig fastlåst og det hadde vært umulig å komme overens med kongen, kunne jo kardinalen, som Gunnes påpeker,⁶⁹ bare latt være å nevne jurisdiksjonen i det hele tatt. Hvis den foregående undersøkelsen av lovene og andre dokumenter hadde munnet ut i en konklusjon som ikke stemte med kardinalens erklæring, ville det derfor ha vært sterke grunner til å ta denne konklusjonen opp til fornyet overveielse. Når så det øvrige materialet peker i samme retning som erklæringen, må det regnes som svært sannsynlig at kirken på midten av 1200-tallet hadde hva den selv oppfattet som selvstendig jurisdiksjon i kristenrettssaker.

På dette punkt støter vi imidlertid mot Seips siste og avgjørende argumenter. For det første: Hvordan kan man akseptere kardinalens erklæring når Jon Raude i 1270-årene klaget over at kongens lagmenn dømte i kristenrettssaker?⁷⁰ Og for det andre – og mest avgjørende: Hvis en slik gradvis utvikling foregikk frem mot sættargjerden, hvorfor så den voldsomme reaksjonen mot den etter 1280?

Løsningen på dette problemet ble allerede formulert av Schreiner i hans opposisjon mot Seip: Situasjonen hadde forandret seg mellom 1247 og 1270-årene.⁷¹ Min innvending mot Seip blir da at han har tegnet et for statisk bilde av utviklingen. Han er selvsagt oppmerksom på veksten i den kongelige retts håndhevelse utover 1200-tallet, og antyder i tillegg at konkurransen fra kongens lagmann kan ha fått erkebiskop Jon til å tre frem med kravet om full kirkelig jurisdiksjon.⁷² Men selve hovedmotsetningen i 1270-årene, mellom konge og erkebiskop, fører han tilbake til begynnelsen av sin undersøkelse: konkurranseforholdet er der hele tiden, i den dobbelte bot og den dobbelte rett til å reise sak.⁷³ Begge institusjoner vokser i styrke i den perioden det her er tale om og øker sin makt på bondesamfunnets bekostning. Motsetningene kan være mer eller mindre

69. Op.cit. s. 150.

70. «cause fere omnes ad ecclesiam pertinentes per exactores et balivos laicos ex parte regni secundum leges patrie scriptas vel consuetudines pretermisiss iure canonico et ecclesiasticis iudiciis tractabantur», *NGL* II s. 457, 1273; «ut aliquae cause que ad forum ecclesiasticum canonice pertinebant usque ad tempora dicti regis ex consuetudine antiqua . . . coram secularibus iudicibus tractabantur», *NGL* II s. 462, 1277.

71. *HT* 33, 1943–46, s. 588 ff. Schreiners *forklaring* på endringen i kongedømmets holdning er imidlertid en annen enn min, idet han tenker seg at Magnus Lagabøter har alliert seg med det verdslige aristokrati i stedet for, som faren, med kirken, og dermed slått inn på en antiklerikal politikk.

72. *Sættargjerden* s. 142 f., 215.

73. Op.cit. s. 53.

fremtredende, men dualismen er der hele tiden. Og hvis en institusjon kan sies å være primær i forhold til den andre, så må det være kongedømmet.⁷⁴

Når det gjelder offentlig rettshåndhevelse, er det imidlertid større grunn til å hevde at det er kirken som er den primære. Kristenrettene innebar en drastisk økning av antallet straffbare forhold, og det var kirkens sak å få disse påtalt og straffet. Kongedømmet hadde selvsagt også sine saker å reise fra gammelt av, der kongens rettigheter var berørt. Men antallet saker der kongen reiste påtale i egenskap av offentlig myndighet var langt mer beskjedent. Karakteristisk nok er det bare indirekte Seip kan slutte at prosessreglene i B I 17 og G 33 også gjaldt for kongens påtale. Institusjoner som bygderykting og sammenkalling av ting i denne forbindelse er utviklet til bruk ved kirkens søksmål og først gradvis overtatt av kongedømmet. Kongen hadde til å begynne med ikke behov for slike institusjoner. Kongens økende betydning som offentlig rettshåndhever kan følges fra 1100-tallet av, gjennom Magnus Erlingssons og Sverres landfredslovgivning.⁷⁵ Men først på midten av 1200-tallet ser det virkelig ut til å bli fart i utviklingen, etterat borgerkrigen er slutt og kongen har fått fast kontroll over riket. I 1247 ser vi at kongedømmet får sterk støtte fra kirken til utbyggingen av den offentlige rettshåndhevelse. I Kongespeilet er rettshåndhevelsen kongens helt sentrale oppgave, som griper inn på alle de områder forfatteren behandler, ikke minst i forholdet til kirken.⁷⁶ Håkon Håkonssons Nye lov fra 1260 markerer et gjennombrudd for kampen mot privathevn og etablerer for første gang i fullt utbygget form systemet med landsvist. Her trer også kongens lagmann frem som dommer i egentlig forstand, og det innføres en egen bot for ikke å møte ved stevninger til ham.⁷⁷ Og i Magnus Lagabøters kristenrett griper så kongen direkte inn på kirkens område. Da innføres nemlig programmatisk et helt nytt prinsipp: Konge og biskop skal sammen verne om kristendommen og reise sak ved alvorlige brudd på kristenretten.⁷⁸ På det teoretiske plan er dette fremstøtet et klart uttrykk for kongemaktens nye bevissthet om ikke

74. Op.cit. s. 93.

75. G 32, F V 44–46, NGL I s. 409.

76. Bagge, op.cit. s. 159 ff., 368 ff., 543 ff.

77. F *Innl*, NGL I s. 121 ff.

78. NG 3: «En ef meler þat konongs (umbods) maðr eda biskups vmbodismaðr, at maðr fer med . . . vandtrvnade». Jfr. G 28: «En ef þat mælr biscop, æða hans ærendreke at maðr fer með spar. æða galldra . . .». At kapitlet er tatt ut av sin naturlige sammenheng og plassert i begynnelsen av loven, mellom kapitlet om kongens og biskopens velde og kapitlet om kongevalg, tyder på at det skal oppfattes som et slags program og understreke det generelle prinsipp at både konge og biskop har ansvar for kristenretten (Seip, *Sættargjerdin* s. 136 f.; Schreiner, *HT* 33, 1943–46, s. 588). I loven ellers er – i samsvar

bare å være en regulerende instans som av og til grep inn i konflikter mellom undersåttene, men å være Guds representant og satt til å opprettholde lov og orden og straffe overtredere. På det praktiske plan må kongens rett til bot i alle fall ved større kristenrettsbrudd⁷⁹ ha vært et viktig hensyn. Sjansen til å få denne boten når den skyldige inngikk såttemål med biskopen eller hans representant var neppe den beste,⁸⁰ og det måtte derfor være ønskelig å komme inn på et tidligere tidspunkt. Mens man i 1240-årene, da den kongelige rettshåndhevelse var mindre fast etablert, førte en forsiktig politikk og søkte kirkens støtte, følte man seg nå sterk nok til å kjøre en hardere linje.

Denne linjen kan følges fra 1250-årene av. Skiftet fra klerkemålene til kristenrettssakene som hovedproblemet i forholdet mellom kongen og kirken er klart etablert i Kongespeilet.⁸¹ Selv om forfatteren av Kongespeilet nok tenker seg at geistlige kan dømme, er det en hovedsak for ham å fremheve at det er *kongen* som er den øverste og egentlige dommer på jorden, og som i denne egenskap representerer Gud selv. I grenseoppgangen mellom kongen og biskopen blir da *dommersetet* symbolet for kongens stilling til forskjell fra biskopens, som symboliseres ved alterbordet. Og læren om at en urett bannlysning er ugyldig og ikke rammer den den rettes mot, blir i Kongespeilet trolig brukt for å understreke kongens rett til å overprøve biskopens avgjørelse før han lar bannlysningen følges av verdslig straff. Til forskjell fra Kongespeilet bygger argumentasjonen på Magnus Lagabøters tid på den konsekvente likestilling mellom konge og biskop, en ideologi som kommer til uttrykk i avsnittet om kongens og biskopens velde (NG 2, J s. II. 2, L II 2 o.fl. s.). Riktignok er det her ikke direkte tale om dommergjerningen, men det virker rimelig å se en hentydning til den når det heter at Gud har verdiges å kalle seg med kongens og *biskopens* navn.⁸² I Kongespeilet er det bare

med tendensen i Magnus' lovrevisjoner forøvrig – de fleste hentydningene til prosessen tatt ut fra enkeltbestemmelsene. Bare ett sted sies det direkte at biskopen eller hans ombudsmann skal reise sak, nemlig i kap. 31 om blodskam. Den manglende omtale av hvem som skal reise sak ellers kan sammen med kap. 3 tyde på at kongen har hatt til hensikt at hans ombudsmenn skulle reise påtale i kristenrettssaker der han selv hadde rett til bot. Også på et annet punkt ser det ut til at han ved revisjonen har villet trekke grensen i kirkens disfavør: I NG 33 heter det at godset til den som blir utleg p.g.a. bestialitet eller homoseksualitet, skal tilfalle kongen. I en tilsvarende bestemmelse i G 30 heter det at biskopens ombudsmann skal reise påtale, mens det ikke sies noe om hvordan godset skal fordeles. Fordelingen har vel da vært den vanlige: halvparten til hver. (Jfr. Seip, op.cit. s. 50 ff.)

79. Jfr. *Sættargjerden* s. 51 f. med omtale av ordningen i de forskjellige lagdømmene.

80. *Sættargjerden* s. 40 f.

81. Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet* s. 368 ff.

82. «Þess hins þriðja er sealftr guð uirðizt at kalla sik þeirra nofnum.», L II.2.

kongen som har felles navn med Gud, og dette navnet er nettopp konge- og dommernavnet.⁸³ Kongemaktens linje var nå altså samarbeid på rettsvesenets område. Dette kommer til uttrykk i Magnus' rettarbøter om tiende og åger,⁸⁴ og i hans forsøk på sammen med biskopene å revidere kristenrettene, et forsøk som ble stoppet av Jon Raude.⁸⁵ Og fremfor alt kommer det, som vi har sett, til uttrykk i at kongen nå fremtrer som saksøker i kristenrettssaker ved siden av biskopen.

Denne likestillingsideologien kunne derfor bli vel så farlig for kirken som Kongespeilets tendens til å overordne kongen over biskopen. Det var nå inntrådt en drastisk forverring av dens stilling: Kongemakten var for første gang blitt en konkurrent, og behovet meldte seg for en klar grenseoppgang og for å få et prinsipielt utsagn fra kongen om kirkens rett til selvstendig jurisdiksjon. Dette synspunktet er i og for seg ikke fremmed for Seip heller. Men han ser ikke det radikalt nye i kongemaktens krav på å reise påtale i kristenrettssaker, eller i det hele styrken i dens fremstøt på rettshåndhevelsens område fra 1250–60-årene av. Dermed ser han heller ikke en annen mulig forklaring på reaksjonen mot sættargjerden etter 1280, nemlig at den rett og slett er en forlengelse av det som skjedde i 1250- og 60-årene; den styrkede statsmakt søker å trenge kirken tilbake fra tradisjonelle posisjoner. For å tale med Seip: Reaksjonen mot sættargjerden innebærer ikke at den er en avsnøring på historiens lange linjer, men at de lange linjer – i Norge som i andre land i Europa⁸⁶ – beveget seg i en annen retning fra annen halvdel av 1200-tallet av.

Nå vil jeg likevel ikke erstatte Seips bilde av utviklingen med et diametralt motsatt. Den beskrivelsen jeg i det foregående har gitt av kirkens jurisdiksjon, har vært nokså vag; kildene tillater neppe å tegne noe særlig mer konkret bilde. Min konklusjon går da heller ikke lenger enn til å hevde at det bildet Seip i begynnelsen av sin avhandling tegner av en gradvis utvikling fra sättnålet og til jurisdiksjonsbestemmelsene i sættargjerden, der disse siste var noe Jon Raude bare kunne plukke som en fullmoden frukt, bedre lar seg forlike med de bevarte kilder, enn det han senere kommer frem til av sættargjerden som en avsnøring på historiens lange linjer.

83. Schreiner, *HT* 42, 1963, s. 107 ff.; Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet* s. 33 ff.

84. *NGL* II s. 484 f., 486.

85. *Sættargjerden* s. 100, jfr. *Annales regii 1269 (Islandske Annaler, utg. G. Storm, Chra. 1888 s. 138)*.

86. Jfr. bl.a. *Sættargjerden* s. 177 ff.; Hinschius, *Kirchenrecht* V s. 399 ff.; Plöchl, *Kirchenrecht* s. 349; Lot & Fawtier, *Histoire des institutions françaises au Moyen Age* III, Paris 1962 s. 327 ff.

Hvordan rettergangen rent konkret foregikk i kristenrettssaker, har vi hittil ikke fått noe klart inntrykk av, og det er nok begrenset hvor mye lenger vi kan komme på dette området. Men vi må avgjort regne med at sættargjerden på flere områder kan representere viktige seire for kirken. Dens liste med eksempler på saker der kirken skal dømme kan gi antydninger om det. Her nevnes spørsmål som ikke eller bare sporadisk er berørt i landskapslovene, som f.eks. patronatsrett, testamenter og åger, mens helt vanlige kristendomsbrudd, som brudd på faste- og helligdagsbestemmelser, ikke er nevnt.⁸⁷ Det siste kan antyde at disse tilfellene ikke var omstridt, mens den første gruppen eksempler henleder oppmerksomheten på det faktum at kristenrettene jo var sterkt foreldede i annen halvdel av 1200-tallet. Revisjonen av dem innebar også at nye lovbrudd kom til, og i tillegg må man regne med at kirken i sin rettshåndhevelse også bygget på internasjonal, kanonisk rett. Selv om den hadde full kontroll over de søksmål som er nevnt i de gamle kristenrettene, har dette derfor neppe vært tilstrekkelig omkring 1270. Dette leder oss så over på et annet problem, som hører sammen med problemet om jurisdiksjonen, nemlig utviklingen av kristenrettslovgivningen i Norge og enda mer grunnleggende: hvorfor kirken hele middelalderen igjennom holdt fast ved den praksis å ha sin egen, nasjonale kristenrett, og ikke, som i de fleste andre land, nøyde seg med internasjonal, kanonisk rett. Men det er et problem det vil føre for langt å ta opp i denne sammenheng. Endelig må det påpekes at jeg i den foregående fremstilling har tatt utgangspunkt i situasjonen der den var mest gunstig fra kirkens synspunkt, nemlig i Frostatingslagen. Man kan ikke utelukke at situasjonen kan ha variert en god del i de forskjellige delene av landet, og at en del av kirkens politikk i 1270-årene derfor har vært å få brakt resten av landet opp på nivået der. Disse reservasjonene antyder da i en sum at sættargjerden kan ha representert viktige nyvinninger for kirken. Men den var ikke det grunnleggende gjennombrudd for kirkens jurisdiksjon, den glir naturlig inn i en utvikling som kan føres tilbake til 1100-tallet.

Seips bok er ikke bare en undersøkelse av kirkens jurisdiksjon. Han har et videre sikte, nemlig å undersøke utviklingen av rettshåndhevelsen i Norge i middelalderen, og – ettersom rettshåndhevelse var tidens viktigste uttrykk for politisk makt – bruke dette til å belyse maktforholdene i samfunnet generelt. Hans skildring av kampen mellom kong Magnus og Jon Raude føyer seg da også inn i et mer alment syn på tidens maktforhold, som han tidligere hadde gitt uttrykk for i artikkelen «Problemer og

87. Jfr. S. Bagge, *KLNM XXI* sp. 327.

metode i norsk middelalderforskning». ⁸⁸ Det kunne være dyptgående motsetninger innen den jordeiende overklasse – i dette tilfelle kongen og kirken –, og kongedømmet var ikke bare redskap for denne overklassen, den enkelte konge hadde avgjørende innflytelse på utformingen av politikken. Det siste berører igjen et mer generelt spørsmål, som er noe av et hovedtema i Seips historiske forfatterskap, nemlig forholdet mellom enkeltmennesket og de sosiale drivkrefter i historien. Forholdet mellom Magnus Lagabøter og Jon Raude blir beviset både på kongens personlige innflytelse over den politiske avgjørelsesprosess og på at sterke enkeltindivider kan stå imot eller endre historiens drivkrefter – men bare for en begrenset tid.

Den foregående undersøkelsen har avdramatisert dette bildet noe. Det er vanskelig for en historiker å frigjøre seg fra Seips skildring av de to forgrunnsfigurene i 1270-årene. ⁸⁹ Men virkeligheten er nok mer nyansert. Bak Magnus' milde ytre og utvilsomt dype religiøsitet lå en klar vilje til å hevde kongedømmets makt og rettigheter og en sterk bevissthet om hvor grensene for mulige innrømmelser gikk. Og selv om Jon nok kan ha vært stridbar og steil, blir hans politikk mer en naturlig reaksjon ut fra kirkens aktuelle problemer enn et uttrykk for en umettelig trang til stadig nye erobringer. Og viktigere: både Magnus og Jon innordnes som representanter for mer langsiktige drivkrefter. Kirkens og kongedømmets utvikling leder til en konflikt som får sin – midlertidige – løsning i sættargjerdens. Men de to hovedpersonenes innflytelse må likevel ikke undervurderes. Hadde den aristokratiske kretsen som dominerte formynderstyret i 1280-årene fått sin vilje på Magnus' tid, ville sættargjerdens ikke blitt til. Og omvendt er det godt mulig at kirken ville ha føyet seg mer etter kongens linje med en annen leder enn Jon Raude. Kirken hadde da også behov for kongedømmets støtte, og samarbeidslinjen kunne ha sine fordeler. Konfliktstoffet var likevel såvidt alvorlig at det ikke er overraskende at kirken forlangte en klar grenseoppgang i 1270-årene.

Når det gjelder de samfunnsmessige konsekvenser, har undersøkelsen støttet Seips oppfatning av at det – tross visse grunnleggende felles interesser – kunne være dype motsetninger mellom kongedømme og kirke. Selv om motsetningene på dette området ikke går like langt tilbake som Seip antar, var de alvorlige nok når de først brøt frem. Men undersøkelsen har antydning av et delvis annet bilde av selve fremveksten av den offentlige rettshåndhevelse i Norge i middelalderen. Mens Seip i det store og hele ser kongemakten som den primære her, har jeg i det foregående snarere

88. *HT* 32, 1940, s. 49–131.

89. Jfr. særlig *Sættargjerdens* s. 140 og ovf. s. 136.

funnet grunn til å fremheve kirken. Ser vi til slutt på de ressurser de to samfunnsmakter hadde til rådighet for å kontrollere folks oppførsel og gripe inn mot gjenstridige, er denne konklusjonen ikke overraskende. Allerede på 1100-tallet må sognesystemet ha vært utviklet i hovedtrekkene, og landets 5 biskoper hadde dermed et nett av prester spredt ut over hele landet. I tillegg kom så årmennt og etterhvert også proster. Økonomisk sto kirken i alle fall mot slutten av høymiddelalderen langt sterkere enn kongen: Dens andel av landets jordegodsinntekter er anslått til 40 %, mot kongens 7 %.⁹⁰ Og tienden var langt større enn kongens leidang. Selv om vi ikke vet hvor mye jordegods kirken hadde fått hånd om på 1100- og begynnelsen av 1200-tallet, er det grunn til å tro at den var ganske velstående allerede da. I tillegg kom at den norske kirke, i alle fall fra midten av 1100-tallet av, hadde et internasjonalt utformet program for kontroll av samfunnet, og sin egen lov, med både prosedyre og positive rettsbestemmelser. Det var ikke nødvendig for biskopen å etterligne kongens lagmann for å oppfatte seg selv som dommer; det var han allerede ifølge kanonisk rett. For å summere opp: Det er all grunn til å tro at en organisasjon med de ressurser Den katolske kirke i Norge i middelalderen rådde over skulle kunne gjennomføre dyptgående endringer i det tradisjonelle rettergangssystem.

Til sammenligning må kongedømmet i langt mer beskjeden grad ha kunnet gjøre sin innflytelse gjeldende. Kongens muligheter til å gripe effektivt inn i rettshåndhevelsen før sysselorganisasjonen var ferdig utbygget – tidligst mot slutten av 1100-tallet – var neppe de beste, og selv et system med 50 sysler kom ikke opp mot kirkens langt mer finmaskede organisasjon. I tillegg kommer at maktkampen under borgerkrigene må ha lagt beslag på det meste av kongedømmets krefter. Det synes derfor rimelig å sette det store gjennombruddet for den kongelige rettshåndhevelse til tiden etter avslutningen av borgerkrigene i 1240, slik jeg har antydnet ovenfor. Dermed blir det også større grunn til å se kirkens jurisdiksjon som forbilde for kongens enn omvendt. Dette innebærer ikke at man gjør kirkens og kristendommens innførelse til eneste forklaring på overgangen til offentlig rettshåndhevelse i Norge. I de fleste samfunn hvor en sentralmakt i form av kongedømme eller lignende opptrer, tenderer denne makten i retning av å opptre som øverste dommer, avgjøre konflikter mellom undersåttene og straffe dem som tar loven i sine egne hender eller på andre måter bryter det som oppfattes som lov og orden. Noe lignende ville nok sikkert skjedd i Norge også. Men slik utviklingen

90. Helle, *Norge blir en stat* s. 158 m. henv.

faktisk foregikk, må kirken ha spilt en vesentlig rolle. Den utviklingen vi her har prøvet å følge har derfor betydning langt ut over det den kan fortelle om forholdet mellom kongemakt og kirke i middelalderen. Fremveksten av kirkens jurisdiksjon er et vesentlig ledd i overgangen til offentlig rettsåndhevelse, og dermed i det man noe klisjéaktig har kalt overgangen fra ættesamfunn til statssamfunn. Det var en utvikling som medførte en betydelig svekkelse, økonomisk og politisk, av bondesamfunnet i forhold til sentrale institusjoner, men som samtidig, på lengre sikt, medvirket til fremveksten av den moderne rettsstaten.

SUMMARY

The article discusses the development of ecclesiastical jurisdiction in Norway in the period before the Concordat of 1277 (*settarger ð*) between the Church and the Monarchy, when the king formally recognized an independent ecclesiastical jurisdiction over the laity in spiritual cases (*ratione materiae*) as well as over the clergy (*ratione personae*). Since the last century, Norwegian historians have discussed whether this was an entirely new concession by the king or only the formal recognition of a custom that had gradually established itself during the century before 1277. In the most thorough investigation of the problem hitherto, J. A. Seip in 1942 argued that the judicial system implied in the different regional Christian Laws was incompatible with the existence of an independent ecclesiastical jurisdiction. He does, however, admit that there were tendencies in the old judicial system through which ecclesiastical jurisdiction could have developed, in particular the trend towards private settlements between parties to a conflict and the general reluctance to bring cases before the popular assembly, the *þing*. Such settlements were also used when the bishop or his representative initiated a case, and this fact in the long run tended to blur the distinction between a judgment and a private settlement, and between the judge and the prosecutor. The distinction was, however, still maintained in 1277, and the Concordat was accordingly much more than a formal recognition of accepted practice. As further evidence, Seip points to the violent reaction against the Concordat after King Magnus' death in 1280, which shows that the king's concessions had been much greater than was generally acceptable in the long run.

The present article re-examines the Laws and concludes that they were not as incompatible with the existence of an independent ecclesiastical jurisdiction as Seip maintains. In particular, the *Frostaþingslög* entrenches the Church in a very strong position, notably by ordering the *þing* to declare as an outlaw a person whom the Church has excommunicated, without the need for any further examination of the case. This provision, together with other similar ones, in reality gave the Church the ultimate decision in the more serious spiritual cases. A similar clause is found in a charter from King Magnus Erlingsson (1161–84), which grants the Church considerable privileges. Neither of these sources, however, contains any general provision concerning ecclesiastical jurisdiction. The most likely ex-

planation of this must be that the Church during this period found it unnecessary to seek such a provision. What the Church needed, was not independence but active assistance from the secular power in enforcing its decisions. The *þings* presented no obstacle, but could be used by the Church for its own purposes, and royal jurisdiction was not sufficiently developed to offer any serious competition. The concessions which the Church obtained can thus be interpreted as a general indication of a positive attitude towards it. It is thus reasonable to assume that the Church gradually managed to establish Christian Courts during the twelfth and thirteenth centuries, although the evidence is too fragmentary to allow us to analyse the development in detail. Our assumption is further confirmed by a statement from Cardinal William of Sabina from 1247 that the Church at this time had free and independent jurisdiction both over the clergy and concerning spiritual cases, a statement which the present author – contrary to Seip's opinion – has argued is perfectly acceptable.

Despite these gradual developments, however, the Concordat of 1277 was preceded by considerable tension between the Church and the Monarchy, a tension which led to open conflict in the 1280's. The reason for this is mainly to be sought in the growth of *royal* jurisdiction in the period before 1277. From the second half of the twelfth century, the king gradually established himself as the supreme judge in his realm, but only after the end of the civil wars (1240) was he really able to enforce his claims. During the following period, jurisdiction became the most important prerogative for the king and his officials. In the 1260's, the king brought forward the entirely new claim to the right to prosecute transgressions against the Christian Laws together with the bishop, whereas before the bishop, according to the older laws, had been the sole prosecutor. The more aggressive policy from the Church in the 1270's, which led to the Concordat of 1277, can therefore to a great extent be explained as a reaction against these claims. In a similar manner, the reaction against the Concordat in the 1280's can be regarded as a continuation of the royal policy from the 1260's.